

KS. JACEK BRAMORSKI

Akademia Muzyczna im. Stanisława Moniuszki
w Gdańsku
ORCID: 0000-0002-5742-9428

Antyczne źródła estetyki muzycznej

DOI: doi.org/10.26142/stgd-2020-013

Streszczenie: Począwszy od Pitagorasa, poprzez Platona i Arystotelesa, starożytna teoria estetyki muzycznej akcentowała szczególne znaczenie piękna muzyki w perspektywie etycznej, zarówno w wymiarze osobistym, jak i społecznym. Muzyka spełniała istotną funkcję w wychowaniu młodzieży według szlachetnego ideału *kalokagatii*. W ten sposób stanowiła ona niezbędny element antycznej *paidei*, formując moralny charakter człowieka oraz uzdalniając go do kontemplacji piękna. Antyczna wizja estetyki muzycznej stała się bliska chrześcijańskiemu ujęciu tego zagadnienia. Charakterystyczna dla filozofii starożytnej koncepcja etosu muzycznego wywarła wpływ nie tylko na kształtowanie się teorii muzyki w następnych wiekach, ale na rozwój całej kultury europejskiej. Myśl filozofów antycznych nie straciła swej aktualności. Wskazuje także nam, że nie można ograniczać dzieła wychowania jedynie do aspektu praktyczno-technicznego, gdyż pomijając wyższe zdolności duszy, nie osiągnie się właściwego celu edukacji, jakim jest moralna dobroć i prawość człowieka.

Słowa kluczowe: estetyka muzyczna, etos muzyczny, paideia, piękno muzyki

The Ancient Sources of Musical Aesthetics

Abstract: Starting with Pythagoras, through Plato and Aristotle, the ancient theory of musical aesthetics stressed the particular meaning of the beauty of music in the ethical perspective both in the personal and in the social dimension. Music fulfilled an essential function in educating youth according to the ideal of *kalokagatia*. In this way it exemplified the indispensable element of ancient *paideia*, constituting the moral character of a human being and rendering him capable of contemplating beauty. The ancient vision of musical aesthetics became close to the Christian understanding of this issue. The concept of

musical ethos, characteristic of ancient philosophy, not only influenced the way that the theory of music developed in the centuries that followed, but affected the development of the whole of European culture as well. The ancient philosophers' thought has not lost its relevance. It shows us that we cannot limit the work of upbringing to the practical and technical aspect only, since if we pass over the higher abilities of the soul, we will not achieve the proper aim of education, which is the moral goodness and integrity of a person.

Keywords: musical aesthetics, musical ethos, paideia, the beauty of music

Wstęp

Wybitny badacz kultury antycznej, H.I. Marrou, rozważając rolę muzyki w życiu mieszkańców starożytnej Grecji, zauważył: „Gdy spoglądamy na Greków przez soczewkę naszej obecnej kultury klasycznej, myślimy o nich przede wszystkim jako o poetach, filozofach i matematykach. Jeżeli widzimy w nich artystów, dostrzegamy przede wszystkim architektów i rzeźbiarzy. Nie myślimy natomiast nigdy o ich muzyce. Nasza wiedza i nauka zwracają na nią mniej uwagi niż na grecką ceramikę! A jednak byli i chcieli być przede wszystkim muzykami”¹. Kultura starożytnej Hellady przeniknięta była muzyką, która stanowiła jedno z najważniejszych zagadnień podejmowanych nie tylko w mitologii, ale także w refleksji filozoficznej. Jednak, jak zauważa M.L. West, „prawie wszyscy, którzy uczą się lub nauczają o tej kulturze, pomijają temat muzyki. Czasami wydaje się, że ledwo co uznają jej istnienie”². A przecież w antycznej Grecji muzyka obecna była w różnych aspektach codziennego życia, towarzysząc obrzędom religijnym i rodzinnym uroczystościom. Nade wszystko jednak miała istotne znaczenie w procesie wychowania i duchowego odrodzenia człowieka, prowadząc go ku kontemplacji piękna³.

Antyczna koncepcja estetyki muzycznej związana była ściśle z wymiarem etyczno-wychowawczym. Wyrazem tego jest ideał greckiej *paidei*, która dbała zarówno o rozwój ludzkiego umysłu, jak i ciała. Istotnym elementem *paidei* były zajęcia gimnastyczno-muzyczne, w których *gymnastika* ćwiczyła sprawność ciała, natomiast *musiké* – sprawność umysłu. Celem wychowawczych dążeń starożytnych Greków było ukształtowanie człowieka, który harmonijnie łączyłby w sobie obie te sprawności, czyli byłby szlachetny, piękny i dobry, zarówno w wymiarze wewnętrznym, jak i zewnętrznym (gr. *kalos kai agathos*). Analizując antyczną

¹ H.I. Marrou, *Historia wychowania w starożytności*, Warszawa 1969, s. 80.

² M.L. West, *Muzyka starożytnej Grecji*, Kraków 2003, s. 15.

³ Por. J. Bramorski, *Pieśń nowa człowieka nowego. Teologiczno-moralne aspekty muzyki w świetle myśli Josepha Ratzingera-Benedykta XVI*, Gdańsk 2012, s. 21-82.

estetykę, należy pamiętać, że pojęcie „piękna” miało dla ówczesnych myślicieli, zwłaszcza Pitagorasa, Platona i Arystotelesa, znaczenie bardzo szerokie i utożsamiało się z tym, co „dobre”. Określając to, co dobre pięknem, nie odróżniali oni wyraźnie porządku etycznego i estetycznego, estetyzując w pewnym sensie dobro moralne⁴.

1. Pitagorejska koncepcja muzycznego piękna

Jednym z pierwszych filozofów antycznej Grecji, który podjął refleksję nad estetyką muzyczną, jest Pitagoras z Samos (ok. 570-490 przed Chr.). Jego myśl, kontynuowana w tzw. „szkole pitagorejskiej”, wywarła wpływ nie tylko na dalszy rozwój filozofii greckiej, ale także na całą kulturę europejską⁵. Werner Jaeger zauważył, że „związek pomiędzy matematyką a muzyką, zainaugurowany przez Pitagorasa, stał się od tego czasu trwałą zdobyczą myśli greckiej”⁶. Przyjmując założenie o matematyczno-kosmologicznym charakterze muzyki, Pitagoras i jego następcy stosowali pojęcie harmonii nie tylko w swojej koncepcji wszechświata, ale także wobec „mikrokosmosu”, którym jest człowiek. Pitagorejskie rozumienie harmonii i jej przeciwieństwa – dysharmonii było ściśle związane z bardziej ogólną koncepcją ładu i chaosu. Podstawowym aksjomatem estetyki antycznej Hellady było przekonanie, że tylko to, co regularne, przejrzyste, mające w sobie ład i porządek (gr. *kósmos*), można uznać za rozumne, a przez to także dobre i piękne. To zaś, co było nieregularne i nieograniczone, stanowiło nieuchwytny i nierozumny nieład lub chaos (gr. *akosmia*), który nie mógł być dobry ani piękny. Tradycyjnie przyjmuje się, że Pitagoras, studiując matematykę i muzykę, jako pierwszy z myślicieli antycznych nazwał wszechświat „kosmosem”, ze względu na panujący w nim ład, regularność i harmonię⁷.

Kosmologiczna koncepcja harmonii wszechświata wywarła wpływ na pitagorejską estetykę, w której piękno ujmowane było matematycznie i obiektywnie jako porządek, miara i proporcja. Pitagorejczycy uważali, że matematyczny ład wszechświata jest równoznaczny z istotą piękna⁸. Według nich piękno nie

⁴ Por. H. Elzenberg, *Wartość i człowiek. Rozprawy z humanistyki i filozofii*, Toruń 2005, s. 25-28.

⁵ Por. Ch. Macklin, *Music Irrationality in the Shadow of Pythagoras*, „Contemporary Music Review” 29/4 (2010), s. 387-393; G. Pont, *Philosophy and Science of Music in Ancient Greece: Predecessors of Pythagoras and their Contribution*, „Nexus Network Journal” 6/1 (2004), s. 17-29; D. Bużarowski, *Generative Ideas in the Aesthetics of Music*, „International Review of the Aesthetics and Sociology of Music” 17/2 (1986), s. 163-184.

⁶ W. Jaeger, *Paideia. Formowanie człowieka greckiego*, Warszawa 2001, s. 243.

⁷ Por. J. Turek, *Kosmos*, w: *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 5, red. M.A. Krąpiec - A. Maryniarczyk, Lublin 2004, s. 891-893.

⁸ Por. E. Fubini, *Historia estetyki muzycznej*, Kraków 1997, s. 31-32; F. Copleston, *Historia filozofii*, t. 1, Warszawa 2004, s. 38-41.

jest jedynie ograniczone do aspektu wizualnego, ale ma charakter muzyczno-matematyczny. Najgłębszą istotę muzycznego piękna objawia harmonia i liczba. Piękno muzyki polega na jej adekwatności wobec rytmicznych i harmonicznym zasad wszechświata⁹. Istotę pitagorejskiej estetyki muzycznej trafnie ujmuje kard. J. Ratzinger: „W rozumieniu Pitagorasa świat jest zbudowany na modelu matematycznym jako wielka struktura liczbowa. (...). Dla pitagorejczyków ten matematyczny ład wszechświata (*kosmos* znaczy «ład»!) całkowicie utożsamiał się z istotą piękna: źródłem piękna jest zgodny z rozumem wewnętrzny ład. Piękno to miało dla nich wymiar nie tylko optyczny, lecz także muzyczny. (...). Muzyka tworzona przez człowieka musi się więc wzorować na podsłuchanej wewnętrznej muzyce wszechświata i na jego wewnętrznym ładzie oraz włączać się w ów «bratni śpiew» «bratnich sfer». Podstawą piękna śpiewu jest jego zgodność z rytmicznymi i harmonijnymi prawami wszechświata”¹⁰.

Religijno-matematyczny porządek wyrażany w muzyce stał się dla pitagorejczyków paradygmatem rozumienia ładu we wszechświecie. Filozoficzna refleksja nad relacjami liczbowymi objawiającymi muzyczną harmonię została przez nich przeniesiona na interpretację całego *universum*, czego wyrazem jest gama muzyczna. Byli przekonani, że sfery gwiazdne, przemieszczając się po nieboskłonie, tworzą harmonijną proporcję i wydają swoim ruchem specyficzny dźwięk, będący pierwotną formą muzyki¹¹. Dźwięk ten, zwany „muzyką sfer”, wydawany jest przez ciała niebieskie podczas ich ruchu zgodnego z liczbą i harmonią. Orbity gwiazd są niejako melodiami, porządki liczbowe – rytmem, a współlistnienie pojedynczych torów planet jest źródłem harmonii. Matematyczny porządek wszechświata był dla pitagorejczyków równoznaczny z istotą piękna. W konsekwencji muzyka tworzona przez człowieka będzie tym piękniejsza, o ile bardziej stanie się odzwierciedleniem wewnętrznej harmonii muzyki wszechświata i włączona w pieśń „siostrzanych sfer”¹².

Uznając ścisły związek pomiędzy „makrokosmosem” a „mikrokosmosem”, przedstawiciele szkoły pitagorejskiej byli przekonani, że muzyka wywiera szczególny wpływ na duszę człowieka, mogąc odtworzyć jej zachwianą harmonię. W tym kontekście uznać można pitagorejczyków za prekursorów muzykoterapii. Uważali

⁹ Por. M. Konik, *Starożytne źródła koncepcji harmonii sfer*, „Pro Musica Sacra” 10 (2012), s. 69-88.

¹⁰ J. Ratzinger, *Teologia liturgii. Sakramentalne podstawy życia chrześcijańskiego*, Lublin 2012, s. 124.

¹¹ Por. M. Konik, *Starożytne źródła koncepcji harmonii sfer*, s. 75-87; A. Barker, *The Science of Harmonics in Classical Greece*, New York 2007, s. 263-307.

¹² Por. L. Blackstone, *Remixing the Music of the Spheres: Listening to the Relevance of an Ancient Doctrine for the Sociology of Music*, „International Review of the Aesthetics and Sociology of Music” 42/1 (2011), s. 3-31; Z.E. Roskał, *Muzyka sfer*, w: *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 7, red. M.A. Krąpiec - A. Maryniarczyk, Lublin 2006, s. 450-455.

oni, że ruchy i dźwięki nie tylko wyrażają uczucia, ale także wywołują je, oddziałując na ludzką duszę¹³. Znajdują w niej oddźwięk, podobnie jak dwie liry – gdy uderza się w jedną, to odpowiada druga, stojąca w pobliżu. Muzyka wywiera wpływ na człowieka nie tylko w sensie terapeutycznym, ale także w wymiarze etycznym. Dobra muzyka ulepsza go, a zła może go zepsuć. Dla wyrażenia tego pitagorejczycy używali określenia „psychagogia”, które wskazuje na możliwość kierowania duszą. Muzyka miała w ich przekonaniu moc psychagogiczną, gdyż mogła wprowadzać duszę w dobry lub zły *éthos*. Przekonanie to dało początek antycznej teorii „etosu muzycznego”, w której podkreślano psychagogiczne oddziaływanie muzyki¹⁴. Teoria ta wiąże się ściśle z koncepcją estetyki muzycznej. Piękno współbrzmienia tonów jest wyobrażeniem matematycznego i etycznego porządku wpisanego w istotę wszechrzeczy. Jak trafnie zauważa M.C. Ghyka, „w tej harmonicznej koncepcji poznania i życia piękno, prawda i dobro są JEDNYM”¹⁵. Takie rozumienie muzyki utrwaliło w greckiej mentalności przeświadczenie o wychowawczym znaczeniu etosu muzycznego, który przez piękno prowadzi człowieka ku dobru i prawdzie¹⁶.

2. Estetyka muzyczna w ujęciu platońskim

Ideale pitagorejskie znalazły kontynuację w myśli Platona (427-347 przed Chr.), którego można nazwać pierwszym wielkim estetykiem-filozofem¹⁷. Aby zrozumieć platońską koncepcję muzyki, należy najpierw ukazać najważniejsze założenia jego estetyki, która ściśle splatała się z metafizyką i etyką. Zwrócił na to uwagę W. Tatarkiewicz, stwierdzając: „Jego metafizyczne i etyczne teorie odbiły się na estetycznych: idealistyczna teoria bytu i aprioryczna teoria poznania – na jego pojęciu piękna; a spirytualistyczna teoria człowieka i moralistyczna teoria życia – na pojęciu sztuki”¹⁸. W myśli platońskiej piękno (gr. *kalon*, *kallos*) jest pojęciem wieloznacznym. Platon pojmował piękno w duchu pitagorejskim jako proporcjonalny, będący pewną całością, układ elementów wyrażony liczbą. Piękno

¹³ Por. G.L. Rogers, *The Music of the Spheres: Cross-curricular Perspectives in Music nad Science*, „Music Educators Journal” 103/1 (2016), s. 41-48; J. Gajda, *Pitagorejczycy*, Warszawa 1996, s. 104-106.

¹⁴ Por. W. Anderson - T.J. Mathiesen, *Ethos*, w: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, t. 8, red. S. Sadie, New York 2001, s. 403-407; W. Yuhwen, *The Ethical Power of Music: Ancient Greek and Chinese Thoughts*, „The Journal of Aesthetic Education” 38/1 (2004), s. 89-104.

¹⁵ M.C. Ghyka, *Złota liczba. Rytuały i rytmy pitagorejskie w rozwoju cywilizacji zachodniej*, Kraków 2001, s. 39.

¹⁶ Por. G. Monari, *Musica e formazione: il „musicale”*, „Forum. Supplement to Acta Philosophica” 5/1 (2019), s. 19-26.

¹⁷ Por. G. Pöltner, *Estetyka filozoficzna*, Kraków 2011, s. 19; A.B. Stępień, *Propedeutyka estetyki*, Lublin 1986, s. 18.

¹⁸ W. Tatarkiewicz, *Historia estetyki*, t. 1, Warszawa 2009, s. 131.

łączy się dla niego z dobrem – czyny i charaktery etycznie dobre są piękne, a piękno duchowe przewyższa piękno ciało. W dialogu *Hippiasz Większy* Platon formułuje definicje piękna, które zasadniczo sprowadzają się do dwóch określeń: piękno jako stosowność oraz piękno jako przyjemność dla oczu i uszu. Według niego „pięknem będzie to, co jest przydatne”¹⁹, czyli pożyteczne w dążeniu do dobrego celu²⁰.

W koncepcji platońskiej piękno ma charakter transcendentny, gdyż wskazuje na rzeczywistość większą od siebie, prowadząc do świata idei. Piękno rzeczy polega na ich uczestniczeniu w idei piękna, do której można dotrzeć poprzez jej odbicia. Wyraża to słynna „metafora jaskini” zaprezentowana w siódmej księdze *Państwa*²¹. Metafora ta obok wymiaru teoriopoznawczego ma także swój sens etyczno-wychowawczy, w którym istotną rolę pełni *metanoia*, czyli zmiana sposobu myślenia i postępowania. Dusza ludzka powinna „nawrócić się” (*metanoein*), aby przez kontemplację wspiąć się od świata zmysłów do świata umysłu. Tam zaś może dostrzec ideę Dobra, która jest przyczyną wszystkich rzeczy, łącznie ze sprawiedliwością i pięknem. To „nawrócenie” jest wyzwoleniem i zwróceniem się od „cieni” do „światła”, stanowiąc niezbędny warunek oglądania pełni bytu w jego blasku, jakim jest Najwyższe Dobro – Zasada Wszystkiego²². Nawiązując do tego, kard. J. Ratzinger zauważa: „Platonizm w rzeczach empirycznych widzi cień odwiecznych prawzorów, w nich możemy i powinniśmy poznawać owe prawzory i przez nie do nich się wznosić. (...) Dla Platona decydujące znaczenie miała kategoria piękna. Według niego piękno i dobro – sam Bóg w końcu – są tożsame. Przez ukazanie się piękna zostajemy wewnętrznie głęboko zranieni, a rana ta wrywa nas z nas samych i wynosi ponad nas, budząc tęsknotę i skłaniając do szukania prawdziwego Piękna i samego Dobra”²³. Platońska *metanoia* jest zatem swoistym „nawróceniem filozoficznym” i polega na dążeniu w trudzie ku poznaniu Praprzyczyny wszystkiego²⁴.

Estetyczno-filozoficzne rozważania prowadzą Platona do pojęcia Boga. W jego koncepcji między ludzką duszą a Bogiem rozciąga się długa i trudna droga dążenia do doskonałości, której celem jest osiągnięcie cnoty (*areté*). Platon

¹⁹ Platon, *Hippiasz Większy*, 295 c, Warszawa 1958, s. 98.

²⁰ Por. E. Rocconi, *The Aesthetic Value of Music in Platonic Thought*, w: *Aesthetic Value in Classical Antiquity*, red. I. Sluiter, R.M. Rosen, Leiden-Boston 2012, s. 113-132; W. Tatarkiewicz, *Dzieje sześciu pojęć*, Warszawa 1982, s. 137-143; F. Copleston, *Historia filozofii*, t. 1, s. 232.

²¹ Por. Platon, *Państwo*, VII, 514-518, Kęty 2001, s. 220-225; W.D. Bowman, *Philosophical Perspectives on Music*, Oxford 2000, s. 26-27.

²² Por. B. Maryniak, *Logos i metanoia*, „Logopaedica Lodziensa” 2 (2018) s. 119-136; G. Reale, *Historia filozofii starożytnej. Platon i Arystoteles*, t. 2, Lublin 1997, s. 252-253.

²³ J. Ratzinger, *Teologia liturgii*, s. 105.

²⁴ Por. G. Ferraro, *Philosophical conversion to another life. Epistrophè, metanoia, alethurgy and philosophy as a way of living otherwise*, „Thomas Project. A Border Journal for Utopian Thoughts” 1/2 (2019), s. 58-77;

M. Szalay, *Metanoia: A Phenomenological Analysis of Philosophical Conversion*, „Radical Orthodoxy: Theology, Philosophy, Politics” 1/3 (2013), s. 484-503.

wskazuje, że swoistym „pomostem” między człowiekiem a Bogiem jest *paideia*, polegająca na dążeniu do prawdziwego bytu poprzez kontemplację prawdy, dobra i piękna²⁵. W myśli platońskiej piękno ma wymiar etyczny, gdyż pozostaje w ścisłym związku z prawdą i z dobrem. Warto podkreślić, że w przeprowadzonych w *Państwie* analizach pojęcia Boga jako Dobra i Piękną będącego przyczyną świata i celem wychowania, Platon jawi się jako twórca pojęcia teologii. W platońskim ujęciu teologia jest rozumowym roztrząsaniem najważniejszych problemów i wynikiem najwyższej umysłowej odwagi²⁶.

W *Uczcie* Platon ukazał proces dojrzewania do idei piękna. Od fascynacji pięknem ciał i rzeczy, poprzez podziw dla cnót i nauki, umysł ludzki dociera do piękna samego w sobie, które jest „niezmienne i wieczne, a wszystkie inne przedmioty piękne uczestniczą w nim”²⁷. Rzeczy stają się piękne tylko przez uczestnictwo w uniwersalnej idei piękna, które jest wieczne, doskonałe i niezmiennie. Najwyższe Piękno, jako absolutne i stanowiące źródło dla wszelkiego innego piękna, nie może być materialne, lecz ponadmysłowe²⁸. Estetyka platońska ma zatem wymiar metafizyczny. Wyraża to kolejna słynna metafora platońska zwana „drugim żeglowaniem”, która przedstawiona została w dziele *Fedon*. Platon opisuje w niej drogę, która doprowadziła go do odkrycia prawdziwej rzeczywistości, która jest uchwytana tylko za pomocą myśli. Według niego należy wznieść się ponad „pierwsze żeglowanie”, które jest jedynie poznawaniem rzeczy fizycznych, aby osiągnąć w trudzie refleksji przyczyny wszystkich rzeczy jako transcendentnej i ponadfizycznej²⁹. Poznanie piękna Platon ujmował jako wpatrywanie się „okiem duszy” w „piękno samo w sobie, nieskalane, czyste, wolne od obcych pierwiastków (...), nieświatowe, wieczne, jedyne, niezmiennie”³⁰. Doświadczenie takiego najwyższego Piękna inspiruje człowieka do życia etycznie dobrego, które otwiera się na perspektywę wieczności. Według Platona, człowiek „dopiero wtedy, gdy ogląda piękno samo i ma je czym oglądać, potrafi tworzyć nie tylko pozory dzielności, bo on nie z pozorami obcuje, ale dzielność rzeczywistą, bo on dotyka tego, co naprawdę jest rzeczywiste. (...) i jeśli komu marzyć o nieśmiertelności, to jemu wolno”³¹.

²⁵ Por. M. Miladinov, *Relation Between Education and Beauty in Plato's Philosophy*, „Proceedings of the European Society for Aesthetics” 9 (2017), s. 362-374; S. Bourgault, *Music and Pedagogy in the Platonic City*, „The Journal of Aesthetic Education” 46/1 (2012), s. 59-72.

²⁶ Por. Platon, *Państwo*, II, 379 a-c, s. 75; W. Jaeger, *Paideia*, s. 877-879.

²⁷ Platon, *Uczta*, XXIX, 211 b, w: *Dialogi*, Warszawa 1993, s. 111.

²⁸ Por. F. Copleston, *Historia filozofii*, t. 1, s. 230-233; P. Jaroszyński, *Metafizyka piękna. Próba rekonstrukcji teorii piękna w filozofii klasycznej*, Lublin 1986, s. 30-34; P. Tendera, *Światło – piękno. Platona dwie drogi mądrości*, „Kwartalnik Filozoficzny” 38/4 (2010), s. 30-33.

²⁹ Por. E.J. Zieliński, *Platon*, w: *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 8, red. M.A. Krąpiec - A. Maryniarczyk, Lublin 2007, s. 268; B. Maryniak, *Logos i metanoia*, s. 119-136.

³⁰ Platon, *Uczta*, XXIX, 212, s. 112.

³¹ Tamże.

Estetyka platońska nie ogranicza się jedynie do tworzonej przez człowieka sztuki, ale związana jest z ideą miłości (*Eros*) jako siły pośredniczącej pomiędzy tym, co zmysłowe i ponadzmysłowe. To miłość wznosi ludzkiego ducha ku pięknu samemu w sobie, które utożsamia się z dobrem. Piękno umożliwia swoistą syntezę poznania i miłości, a przez postawę kontemplacji przeprowadza człowieka „od poznania do kochania”. Każdy przeblask piękna stanowi motywację do rozmiłowania się w Pięknie samym w sobie³². Dla Platona zatem idea Piękna jest sposobem przejawiania się Absolutu, który dzięki niej „daje się widzieć i słyszeć” w relacjach proporcji, porządku i harmonii. Piękno sprawia, że dusza jak na skrzydłach wznosi się ku Absolutowi³³. Piękno i dobro nabierają zatem charakteru mistycznego, gdyż ukierunkowują ludzkie dążenia ku Dobru i Pięknu samemu w sobie³⁴.

W dialogu *Fileb* Platon ukazał etyczny sens piękna jako dzielności, czyli cnoty będącej najgłębszym pragnieniem ludzkiej duszy³⁵. W tym kontekście podkreślone zostało znaczenie piękna muzycznego, gdyż prawdziwa przyjemność rodzi się z pięknych dźwięków strun, które „łagodne są i jasne – każda śpiewa jedną pieśń czystą; one nie są piękne ze względu na coś innego, tylko same w sobie”³⁶. Piękno muzyki wyraża cnotę polegającą na porządku, proporcji i harmonii duszy. Dzięki temu człowiek rozumnie panuje nad sobą i osiąga szczęście³⁷.

W koncepcji platońskiej pojęcie piękna związane jest ściśle z wymiarem etycznym. Wyraża to znamienne dla antycznej myśli greckiej określenie *kalokagathia* (od gr. *kalos kagathos* – „piękny i dobry”), wskazujące na jedność dobra i piękna. Platon ujął to w słynnym stwierdzeniu: „Natura dobra schowała się w naturze piękna”³⁸. Chociaż samo słowo *kalokagathia* nie pojawia się w dziełach Platona, to jednak wspomniane pojęcie jest w nich obecne w formie rozłącznej, jako *kalós kai agathós*. Znamienne jest to, że perspektywę estetyczno-etyczną Platon łączy z muzyką. Świadectwem tego jest ukazanie w *Państwie* piękna i dobra w kontekście wychowania, którego podstawę stanowi muzyka (*mousiké*)³⁹. Muzyka zawiera

³² Por. G. Sobczak, *Piękno jako szczyt natury oraz kultury – filozoficzno-teologiczne ujęcie piękna*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 24/2 (2016), s. 111-112.

³³ Por. Platon, *Fajdros*, 250 c-251 e, w: *Dialogi*, s. 39-40; G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*, t. 2, s. 276.

³⁴ Por. Platon, *Państwo*, VI, 505 b-509 b, s. 210-115; A. Maryniarczyk, *Pulchrum sequitur esse rei. U źródeł transcendentalności piękna*, „Ethos” 32/3 (2019), s. 51-52; P. Jaroszyński, *Kalokagathia*, w: *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 5, red. M.A. Krąpiec - A. Maryniarczyk, Lublin 2004, s. 445-446; B. Dembiński, *Teoria idei. Ewolucja myśli platońskiej*, Katowice 1999, s. 30-34; L. Lenort, *Metafizyczno-aksjologiczne doświadczenie piękna. Pedagogiczny wymiar piękna w moralności*, „Teologia i Moralność” 2 (2007), s. 175-178.

³⁵ Por. Platon, *Fileb*, 63 e-65 d, Warszawa 1958, s. 116-119; W. Tatarkiewicz, *Historia estetyki*, t. 1, s. 133-139.

³⁶ Platon, *Fileb*, 51 d, s. 93.

³⁷ Por. Platon, *Gorgias*, 503 d-508 a, Warszawa 1991, s. 96-104.

³⁸ Platon, *Fileb*, 64 e, s. 118.

³⁹ Por. Platon, *Państwo*, III, 401 d-402 a, s. 99-100.

w sobie zarówno rytm, jak i harmonię, które przenikając do ludzkiej duszy, kształtują ją we właściwy sposób. Edukacja muzyczna miała dla Platona wielkie znaczenie w wychowaniu etycznym, gdyż dzięki kitarystom (*ejs kitharistu*), czyli nauczycielom muzyki, grecka młodzież uczyła się oprócz gry na instrumentach i śpiewu także cnoty panowania nad sobą (*sofrosyne*), obywatelskiej odpowiedzialności oraz dążenia do harmonii duchowej. Celem edukacji muzycznej było zatem nie tylko zdobycie biegłości w sztuce, ale przede wszystkim to, aby człowiek stawał się piękny i dobry (*gígnōito kalós kai agathós*)⁴⁰. Platon pojmował ideał *kalokagatii* jako otwartość na prawdę, którą należy się w życiu kierować, aby osiągnąć pełnię człowieczeństwa, czyli mądrość, jednoczącą w sobie to, co dobre i piękne.

3. Piękno muzyczne w ujęciu Arystotelesa

Arystoteles (ok. 384-322 przed Chr.), zwany także Stagirytą od nazwy miejscowości, z której pochodził, w swojej koncepcji estetyki muzycznej nawiązywał do innych filozofów starożytnych. Nie oznacza to jednak, że we wszystkim się z nimi zgadzał. Uważał, że wśród sztuk objawiających piękno, muzyka odgrywa kluczową rolę. Pojmowania piękna nie ograniczał on tylko do wymiaru estetycznego, ale rozumiał je szeroko w perspektywie etycznej i duchowej⁴¹. Wprowadzając człowieka w sferę piękna, muzyka umożliwia kształtowanie jego postawy etycznej, operując harmonią, która odpowiada harmonii poruszeń duszy⁴². Według Arystotelesa najważniejszymi cechami piękna są: „porządek, symetria i wyrazistość”⁴³. Piękna nie można sprowadzić jedynie do tego, co w sposób przyjemny pobudza zmysły lub do tego, co jest użyteczne. W podejściu do piękna potrzebna jest bezinteresowność, która prowadzi do postawy kontemplacji.

W *Retoryce* Arystoteles łączy piękno z ideą dobra: „Pięknem jest to, co samo w sobie jest godne wyboru, i jako takie zasługuje na pochwałę, lub to, co jest dobre, i – z tej właśnie racji – przyjemne”⁴⁴. Związek piękna z dobrem nie sprawia jednak, że te dwa transcendentalia są ze sobą tożsame. W dziele *Metafizyka* Stagiryta dokonuje rozróżnienia piękna i dobra, zaznaczając, że „dobro i piękno różnią się, bo pierwsze występuje w działaniu, a drugie, piękno, znajduje się także w bytach

⁴⁰ Por. Platon, *Państwo*, III, 401 d-402 d, s. 99-100; por. H.I. Marrou, *Historia wychowania w starożytności*, s. 79-85.

⁴¹ Por. W. Anderson - T.J. Mathiesen, *Ethos*, s. 403-407.

⁴² Por. Arystoteles, *Polityka*, VIII, 5, 10, 1340 b, w: *Dzieła wszystkie*, t. 6, Warszawa 2001, s. 221; R. Kasperowicz, *Od Arystotelesa do Adorna. W poszukiwaniu teorii ekspresji muzycznej*, „Ethos” 19/1-2 (2006), s. 161-167.

⁴³ Arystoteles, *Metafizyka*, XIII, 1078 a, w: *Dzieła wszystkie*, t. 2, Warszawa 1990, s. 827.

⁴⁴ Arystoteles, *Retoryka*, I, 9, 1366 a, w: *Dzieła wszystkie*, t. 6, s. 335.

nieruchomych”⁴⁵. We wstępie do *Etyki nikomachejskiej* Arystoteles, uznając dobro za cel wszelkiej ludzkiej aktywności, także w dziedzinie sztuki, zauważa: „Wszelka sztuka i wszelkie badanie, a podobnie też wszelkie zarówno działanie, jak i postanowienie, zdają się zdążać do jakiegoś dobra i dlatego trafnie określono dobro jako cel wszelkiego dążenia”⁴⁶. Dostrzeżenie przez Stagirytę związku pomiędzy dobrem a pięknem pozwoliło mu na sformułowanie podstawowych kryteriów sztuki, na które składa się jej zgodność z rozumem, zasadami etycznymi oraz kryteriami artystycznymi. Dzieło sztuki powinno zatem posiadać wartość logiczną, etyczną i artystyczną⁴⁷.

Znamienna w myśli Arystotelesa jest idea ładu, według której „piękno polega na odpowiedniej wielkości i porządku”⁴⁸. Piękno wymaga harmonii, którą jednak, w odróżnieniu od pitagorejczyków, Stagiryta interpretuje nie w sensie metafizycznym, ale psychologicznym, akcentując doznawanie przyjemności. Uporządkowany ruch dźwięków, rytm i harmonia wyrażają naturalny ład, co wywołuje u słuchacza wrażenie przyjemności, gdyż porządek odpowiada ludzkiej naturze⁴⁹.

Według Arystotelesa jednym z istotnych zadań etycznych muzyki jest oczyszczenie (*katharsis*) ludzkiego ducha. Kataraktyczna funkcja sztuki odnosiła się, jego zdaniem, przede wszystkim do namiętności i uczuć. Oczyszczenie duszy z afektów o nadmiernej intensywności prowadzi człowieka do uspokojenia i wyciszenia, połączonych z odczuwaniem ulgi i z przyjemnością⁵⁰. Analizując tę myśl, W. Tatarkiewicz zauważa, że arystotelesowska koncepcja *katharsis* w muzyce polegała nie tyle na „oczyszczeniu” uczuć poprzez ich uszlachetnienie, ile raczej na „oczyszczeniu” umysłu z uczuć poprzez ich wyładowanie. Dzięki temu słuchacz uwalniał się od „nadmiaru niepokojących go uczuć i zdobywał spokój wewnętrzny”⁵¹. Muzyczna *katharsis* miała również na celu oczyszczenie człowieka ze złych postaw moralnych i pełniła podobną rolę jak *metanoia*, czyli nawrócenie⁵².

⁴⁵ Arystoteles, *Metafizyka*, XIII, 1078 a, s. 827.

⁴⁶ Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, I, 1, 1094 a, w: *Dziela wszystkie*, t. 5, Warszawa 1996, s. 77.

⁴⁷ Por. W. Tatarkiewicz, *Historia estetyki*, t. 1, s. 174-175; G. Reale, *Historia filozofii starożytnej*, t. 2, s. 574-575.

⁴⁸ Arystoteles, *Poetyka*, 7, 1450 b, w: *Dziela wszystkie*, t. 6, dz. cyt., s. 586; por. E. Bouchard, *Audience, Poetic Justice, and Aesthetic Value in Aristotle's Poetics*, w: *Aesthetic Value in Classical Antiquity*, s. 183-214.

⁴⁹ Por. A. Barker, *The Science of Harmonics in Classical Greece*, dz. cyt., s. 328-362; A. Maryniarczyk, *Pulchrum sequitur esse rei*, s. 52-53.

⁵⁰ Por. Arystoteles, *Polityka*, VIII, 7, 4, 1341 b-5, 1342 a, s. 224; E.M. Jones, *Allocating Musical Pleasure: Performance, Pleasure, and Value in Aristotle's Politics*, w: *Aesthetic Value in Classical Antiquity*, s. 159-182; A. Ford, *Catharsis: the power of music in Aristotle's Politics*, w: *Music and the Muses: the culture of mousikē in the classical Athenian city*, red. P. Murray - P. Wilson, Oxford 2004, s. 309-336.

⁵¹ W. Tatarkiewicz, *Historia estetyki*, t. 1, s. 172.

⁵² Por. M. Krasnodębski, *Arystoteles teoria wychowania*, „Opieka, Wychowanie, Terapia” 1-2 (2009), s. 25.

Doświadczana dzięki muzyce przyjemność ma wymiar etyczny, gdyż „służy ona do szlachetnego wypełnienia spoczynku”⁵³. Arystoteles podkreśla, że nie odnosi się to do pospolitej rozrywki, ale do postawy *diagogé*, w której przyjemność łączy się z pięknem moralnym. Muzyka stanowi istotny element ludzkiej wolności: „Tam bowiem wyznacza się jej miejsce, gdzie stosuje się tryb życia godny wolnego człowieka”⁵⁴. Człowiekowi wolnemu nie wypada jednakże poszukiwać wszędzie korzyści. Powinien on otwierać się na piękno, które w swej bezinteresowności staje się wytchnieniem dla duszy. To „wytchnienie” umożliwi człowiekowi sztuka. Jak zauważa G. Pöltner, odmienne spojrzenie Platona i Arystotelesa na sztukę uwidacznia się zwłaszcza na przykładzie muzyki: „Zdaniem Platona muzyka powinna przedstawiać porządek kosmiczny, wszystko inne bowiem wprowadzałoby w duszy nieład. Arystoteles zna wprawdzie również wartość wychowawczą muzyki, ale nie ogranicza jej roli do tego, lecz uważa, że jest ona momentem udanego życia. Celem pracy nie jest praca, lecz wypełnienie wolnego czasu, także muzyką. Słusznie można powiedzieć, że muzyka służy «wychowaniu, rozrywce czy szlachetnemu spędzeniu wolnego czasu» i warto znaleźć w niej coś z tych trzech rzeczy”⁵⁵.

Kard. J. Ratzinger zwraca uwagę, że Arystoteles rozumiał wychowanie muzyczne jako nieodzowny element integralnej *paidei*, która „wychodzi poza wprowadzenie do tego, co konieczne i użyteczne, i staje się przygotowaniem do właściwego przeżycia czasu wolnego i w ten sposób wychowaniem do wolności i piękna”⁵⁶. W ujęciu arystotelesowskim odpoczynek, którego dostarcza muzyka, nie ma tylko charakteru rekreacyjnego, ale posiada głębszy sens etyczny i duchowy, prowadząc człowieka ku bezinteresownej kontemplacji piękna. Kontemplacja uzdalnia do postawy zachwyty nad wspaniałością Boga, człowieka i świata. Z zachwyty zaś rodzi się miłość. Dlatego szlachetna przyjemność nie ma jedynie wymiaru subiektywnego. Czerpiemy ją nie tylko z tego, co nam odpowiada, ale przede wszystkim z tego, co samo przez się godne jest uznania i kochania, bowiem „człowiek najlepszy za najlepszą przyjemność uważa taką, która płynie z najpiękniejszych źródeł”⁵⁷. Zachwyty związany z odczuwaniem szlachetnej przyjemności nie ma wyłącznie charakteru estetycznego, ale posiada również sens etyczny: „Skoro zaś jest właściwością muzyki, że sprawia przyjemność, a cechą cnoty, by się właściwie radować, kochać i nienawidzić, to oczywiście niczego nie należy tak pilnie się uczyć i w niczym tak pilnie zaprawiać, jak w tym, by sądzić słusznie i cieszyć się pięknymi obyczajami i szlachetnymi czynami”⁵⁸.

⁵³ Arystoteles, *Polityka*, VIII, 2, 6, 1338 a, s. 216.

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ G. Pöltner, *Estetyka filozoficzna*, s. 36-37.

⁵⁶ J. Ratzinger, *Święto wiary. O teologii Mszy świętej*, Kraków 2006, s. 114.

⁵⁷ Arystoteles, *Polityka*, VIII, 2, 5, 1338 a, s. 216.

⁵⁸ Tamże.

Podobnie jak u innych myślicieli greckich, tak i w etyce Arystotelesa zwieńczeniem wszystkich cnót była *kalokagatia*. Oznaczała ona doskonałość etyczną i ideał wychowawczy, polegający na połączeniu w człowieku dobra z pięknem, zalet duszy oraz ciała⁵⁹. Stagiryta wyróżniał trzy zasadnicze rodzaje dóbr: godziwe (*bonum honestum*), pożyteczne (*bonum utile*), przyjemne (*bonum delectabile*). *Kalokagatia* odnosi się do dobra godziwego, które jest celem samym w sobie. Należy je odróżnić od dobra przyjemnego lub użytecznego, gdyż jest ono dobre samo w sobie, a nie z uwagi na uzyskaną korzyść. Według Arystotelesa każde piękno jest dobrem, ale nie każde dobro jest pięknem; każde piękno jest przyjemnością, ale nie każda przyjemność jest pięknem, gdyż pięknem jest jedynie to, co jednocześnie stanowi dobro i przyjemność. Piękno łączy się z przyjemnością, natomiast różni się od pożytku, gdyż wartość piękna zawarta jest w nim samym, natomiast wartość pożytku w jego skutkach⁶⁰. Dobro godziwe i piękne przejawia się w takich cnotach, jak sprawiedliwość i umiarkowanie. Postępując cnotliwie, człowiek jest szczęśliwy i piękny. Piękno dzięki cnotom stanowi doskonałość i daje pełnię szczęścia. *Kalokagatia* odnosi się do najważniejszego ludzkiego celu, jakim jest kontemplacja zwrócona ku boskiej istocie⁶¹.

Zakończenie

Antyczna wizja estetyki muzycznej wywarła wpływ nie tylko na kształtowanie się teorii muzyki, ale przede wszystkim stała się źródłem rozwoju całej kultury europejskiej. Filozofia grecka, a także wyrastająca z Biblii myśl patrystyczna, wielką rolę w kształtowaniu postawy etycznej przypisywały pięknemu. Dzięki temu główne założenia antycznej estetyki muzycznej stały się bliskie chrześcijańskiej wizji świata i człowieka. Znamienna dla myśli starożytnej koncepcja etosu muzycznego pozwoliła na zastosowanie aksjologicznego wzorca *kalokagathii* w teorii i praktyce wychowawczej w następnych wiekach⁶². To, co piękne w naturalny sposób wyzwała w ludziach dążenie do prawdy i dobra. Fundamentalna *triada* właściwości bytu (dobro-prawda-piękno) jest nierozdzielna nie tylko w wymiarze ontologicznym, ale także etycznym. Ponadto dążenie do piękna objawia obecną w człowieku tęsknotę za transcendencją i wyzwała miłość ku Temu, który jest Stwórcą i Źródłem wszelkiego piękna – ku Bogu. W Nim objawia się Piękno, które zbawia świat.

⁵⁹ Por. B. Donohue, *Beauty and Motivation in Aristotle*, „*Quaestiones Disputatae*”, 6/2 (2016), s. 26-43.

⁶⁰ Por. W. Tatarkiewicz, *Historia estetyki*, t. 1, s. 176-177.

⁶¹ Por. Arystoteles, *Etyka eudemejska*, VIII, 3, 1248 b-1249 b, w: *Dziela wszystkie*, t. 5, s. 491-492; P. Jaroszyński, *Kalokagathia*, s. 446.

⁶² Por. D. Guastini, *L'arte e la bellezza nell'educazione umana: il modello classico*, „*Forum. Supplement to Acta Philosophica*” 5/1 (2019), s. 5-18; K. Olbrycht, *Prawda, dobro i piękno w wychowaniu człowieka jako osoby*, Katowice 2002, s. 16-19.

Bibliografia

- Anderson, W. - Mathiesen, T.J., *Ethos*, w: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, t. 8, red. S. Sadie, New York 2001, s. 403-407.
- Arystoteles, *Dziela wszystkie*, t. 2, Warszawa 1990.
- Arystoteles, *Dziela wszystkie*, t. 5, Warszawa 1996.
- Arystoteles, *Dziela wszystkie*, t. 6, Warszawa 2001.
- Barker, A., *The Science of Harmonics in Classical Greece*, New York 2007.
- Blackstone, L., *Remixing the Music of the Spheres: Listening to the Relevance of an Ancient Doctrine for the Sociology of Music*, „*International Review of the Aesthetics and Sociology of Music*” 42/1 (2011), s. 3-31.
- Bouchar, E., *Audience, Poetic Justice, and Aesthetic Value in Aristotle's Poetics*, w: *Aesthetic Value in Classical Antiquity*, w: red. I. Sluiter - R.M. Rosen, Leiden-Boston 2012, s. 183-214.
- Bourgault, S., *Music and Pedagogy in the Platonic City*, „*The Journal of Aesthetic Education*” 46/1 (2012), s. 59-72.
- Bowman, W.D., *Philosophical Perspectives on Music*, Oxford 2000.
- Bramorski, J., *Pieśń nowa człowieka nowego. Teologiczno-moralne aspekty muzyki w świetle myśli Josepha Ratzingera-Benedykta XVI*, Gdańsk 2012.
- Bużarowski, D., *Generative Ideas in the Aesthetics of Music*, „*International Review of the Aesthetics and Sociology of Music*” 17/2 (1986), s. 163-184.
- Copleston, F., *Historia filozofii*, t. 1, Warszawa 2004.
- Dembński, B., *Teoria idei. Ewolucja myśli platońskiej*, Katowice 1999.
- Donohue, B., *Beauty and Motivation in Aristotle*, „*Quaestiones Disputatae*” 6/2 (2016), s. 26-43.
- Elzenberg, H., *Wartość i człowiek. Rozprawy z humanistyki i filozofii*, Toruń 2005.
- Ferraro, G., *Philosophical conversion to another life. Epistrophè, metanoia, alethurgy and philosophy as a way of living otherwise*, „*Thomas Project. A Border Journal for Utopian Thoughts*” 1/2 (2019), s. 58-77.
- Ford, A., *Catharsis: the power of music in Aristotle's Politics*, w: *Music and the Muses: the culture of mousikè in the classical Athenian city*, red. P. Murray, P. Wilson, Oxford 2004, s. 309-336.
- Fubini, E., *Historia estetyki muzycznej*, Kraków 1997.
- Gajda, J., *Pitagorejczycy*, Warszawa 1996.
- Ghyka, M.C., *Złota liczba. Rytuały i rytmy pitagorejskie w rozwoju cywilizacji zachodniej*, Kraków 2001.
- Guastini, D., *L'arte e la bellezza nell'educazione umana: il modello classico*, „*Forum. Supplement to Acta Philosophica*” 5/1 (2019), s. 5-18.
- Jaeger, W., *Paideia. Formowanie człowieka greckiego*, Warszawa 2001.
- Jaroszyński, P., *Kalokagathia*, w: *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 5, red. M.A. Krąpiec - A. Maryniarczyk, Lublin 2004, s. 445-447.
- Jaroszyński, P., *Metafizyka piękna. Próba rekonstrukcji teorii piękna w filozofii klasycznej*, Lublin 1986.
- Jones, E.M., *Allocating Musical Pleasure: Performance, Pleasure, and Value in Aristotle's Politics*, w: *Aesthetic Value in Classical Antiquity*, s. 159-182.
- Kasperowicz, R., *Od Arystotelesa do Adorna. W poszukiwaniu teorii ekspresji muzycznej*, „*Ethos*” 19/1-2 (2006), s. 161-181.
- Konik, M., *Starożytne źródła koncepcji harmonii sfer*, „*Pro Musica Sacra*” 10 (2012), s. 69-88.
- Krasnodębski M., *Arystotelesowa teoria wychowania*, „*Opieka, Wychowanie, Terapia*” 1-2 (2009), s. 15-27.
- Lenort, L., *Metafizyczno-aksjologiczne doświadczenie piękna. Pedagogiczny wymiar piękna w moralności*, „*Teologia i Moralność*” 2 (2007), s. 159-178.
- Macklin, Ch., *Music Irrationality in the Shadow of Pythagoras*, „*Contemporary Music Review*” 29/4 (2010), s. 387-393.

- Marrou, H.I., *Historia wychowania w starożytności*, Warszawa 1969.
- Maryniak, B., *Logos i metanoia*, „Logopaedica Lodziensia” 2 (2018), s. 119-136.
- Maryniarczyk, A., *Pulchrum sequitur esse rei. U źródeł transcendentalności piękna*, „Ethos” 32/3 (2019), s. 49-67.
- Miladinov, M., *Relation Between Education and Beauty in Plato's Philosophy*, „Proceedings of the European Society for Aesthetics”, 9 (2017), s. 362-374.
- Monari, G., *Musica e formazione: il „musicale”*, „Forum. Supplement to Acta Philosophica” 5/1 (2019), s. 19-26.
- Olbrycht, K., *Prawda, dobro i piękno w wychowaniu człowieka jako osoby*, Katowice 2002.
- Platon, *Fileb*, Warszawa 1958.
- Platon, *Hippiasz Większy*, Warszawa 1958.
- Platon, *Gorgias*, Warszawa 1991.
- Platon, *Dialogi*, Warszawa 1993.
- Platon, *Państwo*, Kęty 2001.
- Pöltner, G., *Estetyka filozoficzna*, Kraków 2011.
- Pont, G., *Philosophy and Science of Music in Ancient Greece: Predecessors of Pythagoras and their Contribution*, „Nexus Network Journal”, 6/1 (2004), s. 17-29.
- Ratzinger, J., *Święto wiary. O teologii Mszy świętej*, Kraków 2006.
- Ratzinger, J., *Teologia liturgii. Sakramentalne podstawy życia chrześcijańskiego*, Lublin 2012.
- Reale, G., *Historia filozofii starożytnej. Platon i Arystoteles*, t. 2, Lublin 1997.
- Rocconi, E., *The Aesthetic Value of Music in Platonic Thought*, w: *Aesthetic Value in Classical Antiquity*, s. 113-132.
- Rogers, G.L., *The Music of the Spheres: Cross-curricular Perspectives in Music nad Science*, „Music Educators Journal” 103/1 (2016), s. 41-48.
- Roskal, Z.E., *Muzyka sfer*, w: *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 7, red. M.A. Krąpiec - A. Maryniarczyk, Lublin 2006, s. 450-455.
- Sobczak, G., *Piękno jako szczyt natury oraz kultury – filozoficzno-teologiczne ujęcie piękna*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 24/2 (2016), s. 105-116.
- Stępień, A.B., *Propedeutyka estetyki*, Lublin 1986.
- Szalay, M., *Metanoia: A Phenomenological Analysis of Philosophical Conversion*, „Radical Orthodoxy: Theology, Philosophy, Politics” 1/3 (2013), s. 484-503.
- Tatarkiewicz, W., *Dzieje sześciu pojęć*, Warszawa 1982.
- Tatarkiewicz, W., *Historia estetyki*, t. 1, Warszawa 2009.
- Tendera, P., *Światło – piękno. Platona dwie drogi mądrości*, „Kwartalnik Filozoficzny” 38/4 (2010), s. 19-33.
- Turek, J., *Kosmos*, w: *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 5, red. M.A. Krąpiec - A. Maryniarczyk, Lublin 2004, s. 891-893.
- West, M.L., *Muzyka starożytnej Grecji*, Kraków 2003.
- Yuhwen, W., *The Ethical Power of Music: Ancient Greek and Chinese Thoughts*, „The Journal of Aesthetic Education” 38/1 (2004), s. 89-104.
- Zieliński, E.J., *Platon*, w: *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 8, red. M.A. Krąpiec - A. Maryniarczyk, Lublin 2007, s. 268.